

НАЛАЗИ ИМИТАЦИЈЕ РЕЉЕФНЕ TERRA SIGILLATA-E СА БЕОГРАДСКЕ ТВРБАВЕ

Зделе рељефно украшене terra sigillata-e које су, због лошије фактуре и непостојане глазуре, као и рељефа, ниже уметничке вредности, у литератури познате под називом имитација terra sigillata-e, први је сакупио Lajos Nagy, 1945. године, одређивши их тада као производ радионице у Сисцији.¹ Данас је у провинцији Панонији утврђен читав низ локалитета на којима су нађени калупи за прављење имитације terra sigillata-e. Зна се да су такве радионице радиле поред Аквинкума, где је откривена читава керамичка четврт, у Горсиуму, Мурси, Сирмијуму и Сисцији.² Производи ових радионица евидентирани су на многим мањим и већим локалитетима што указује на једну ширу продукцију и добру дистрибуциону везу како копненим, тако и воденим путевима.

Мање публикованих података имамо о сличним центрима у суседној Мезији и Дакији. Објављивањем калупа и неколико здела из Маргума, Bogdan Rutkowski је скренуо пажњу на још једну, сигурно већу грнчарску радионицу чији су се производи користили и ван Маргумске области.³ У Археолошком музеју у Софији су два калупа, један скоро цео и богато украшен, за који се не зна ближе место налаза сем да је са подручја Доње Мезије.⁴ Бутово, један од најзначајнијих занатских центара у Доњој Мезији, имао је развијену грнчарску производњу разних артикала и ту се

вероватно производила и рељефна terra sigillata.⁵

У Дакији, такође, нису ретки налази ове врсте керамике.⁶ Специфичан материјал је нађен у Ромулу где су откривене грнчарске лећи, калупи и печати што сведочи о широј продукцији.⁷ Ова локална terra sigillata, израђивана у форми тањира, чији су обод и језичаста дршка рељефно украшени, има богат репертоар орнаментата.⁸

Иако су нам у Горњој Мезији за сада једино познати калупи из радионице у Маргуму, зделе рељефно украшене terra sigillata-e локалне производње су чести налази у Сингидунуму,⁹ Виминацијуму и посебно у логорима и насељима дуж Дунавског лимеса, а у хоризонтима II до почетка III века.¹⁰

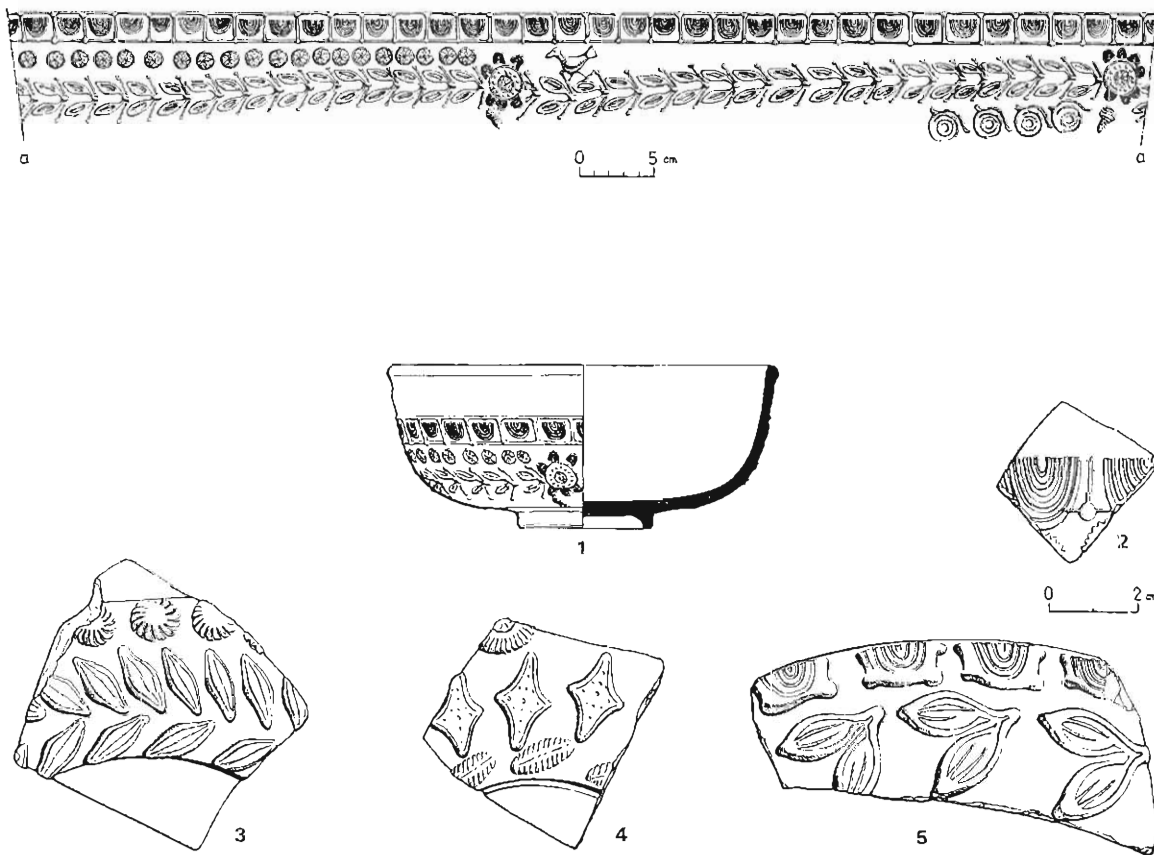
Пошто је то време добијања муниципалног статуса и развоја градова у Горњој Мезији, са ове већим потребама, све бројнијег становништва, долази до процвата занатства. Сигурно да је ту предњачио развој грнчарских производа као основних и неопходних у практичном животу. Увоз керамичких производа, иако настављен, није био довољан и локални грнчари, копирајући импортне римске облике и технике и комбинујући их са наслеђеним елементима из домородачког грнчарства, задовољавају укус и потребе романизованог становништва и староседелаца. Terra sigillata, као луксузна и скупа роба, није била доступна

свим слојевима становништва, а пошто је била мода времена у којем се производила, сигурно, представљала је изазов за домаће грнчаре. Само локални мајстори нису имали знање потребно за посебну технологију њене производње, а ни уметничке склоности неопходне за израду калупа.

Слободно посматрано и на овај начин може се претпоставити да је имитација terra sigillata-е прављена, као и многи други керамички производи, у више центара.

задржаћемо се само на рељефно украшеним зделама са ископавања каструма на Великом Калемегдану и канаба у Доњем граду¹¹ (Т. I, II, III), са изузетком једног примерка зделе из цивилног насеља Сингидунума (Т. I/1).

Сви наши фрагменти су од здела које чине варијанте типа Drag. 37. Сем у изузетним случајевима (Т. I/1), ове зделе су ниже, здепастије, често веома дебелих зидова и само у основној линији прате форму типа Drag. 37. Израђене су од средње

Табла I — 1. здела са лок. Конак књегинје Љубице. 2—5 фрагменти здела са Београдске тврђаве.

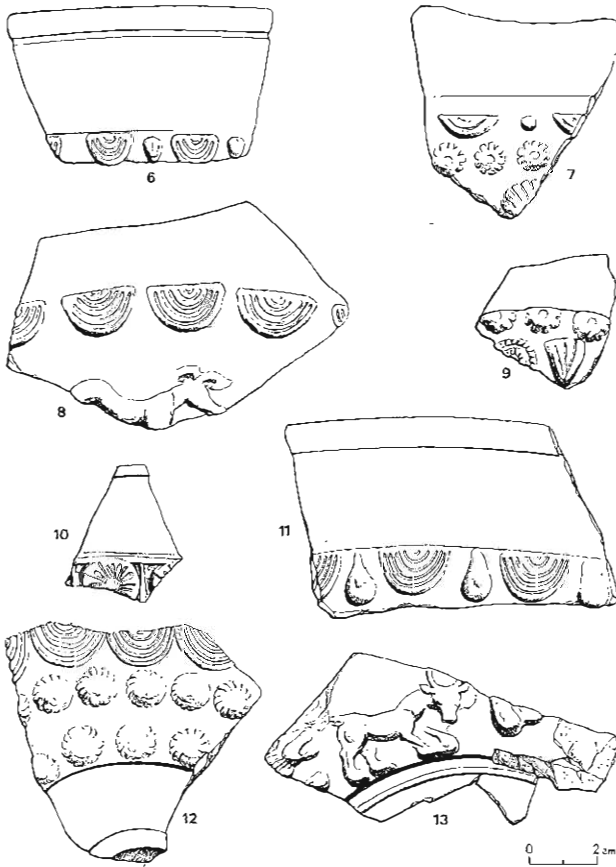
Table I — 1. Bowl deriving from the site Konak of Princess Ljubica. 2—5 Fragments of bowls from the Belgrade Fortress.

Без претензија да решимо нека битна питања сигурног порекла и прецизног датовања имитације terra sigillata-е, за шта у основи за сада нема довољно елемената,

пречишћене земље, тамније и светлије црвене, понекад жућкасте боје печења са сранж-црвеном глазуром која се љуспа или отире. Поред тога што им је глазура

нешто тамнија, за ове зделе очигледно да је технолошки поступак прераде глине, печења и обраде површине исти као за бројне друге облике посуда израђених у радионицама локалних грнчара.

Доња, рељефно украшена половина зделе, која је израђивана у калупу, обично почиње хоризонталним низом вишеструких јајница овалне, скоро кружне, линије. За разлику од издужених јајница са два-три струка која је уобичајена на импортним посудама галске и германске продукције,

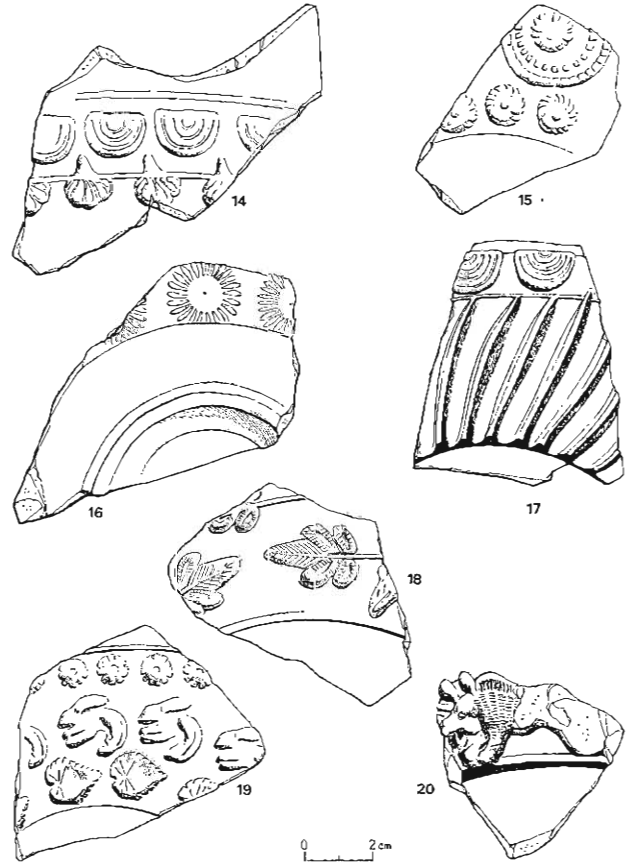

Табла II. Фрагменти здела са Београдске тврђаве.

Table II. Fragments of bowls from the Belgrade Fortress.

уочава се као заједничка карактеристика локалне terra sigillata-е да су јајнице обично четвороструких, петоструких, чак некад шестоструких линија. Аналогије за ова-

кав јајсти орнамент су директне на зделама провинцијске terra sigillata-е у Панонији, Доњој Мезији и Дакији.¹² Јајнице могу стајати слободне, а и са обе стране уоквирене штапићима са кугластим завршецима, или су смештене у квадратна метопска поља са куглицама на угловима (Т. I/1, 5; II/8). На неким примерцима лошије производње између неправилно изведених јајница су кружни или сузастии украси (Т. II/6, 7, 11).

Табла III. Фрагменти здела са Београдске тврђаве.

Table III. Fragments of bowls from the Belgrade Fortress.

Испод овог низа орнамент је образован од једног или више редова најчешће неког флоралног мотива који се понавља или су на сличан начин, у хоризонталним низо-

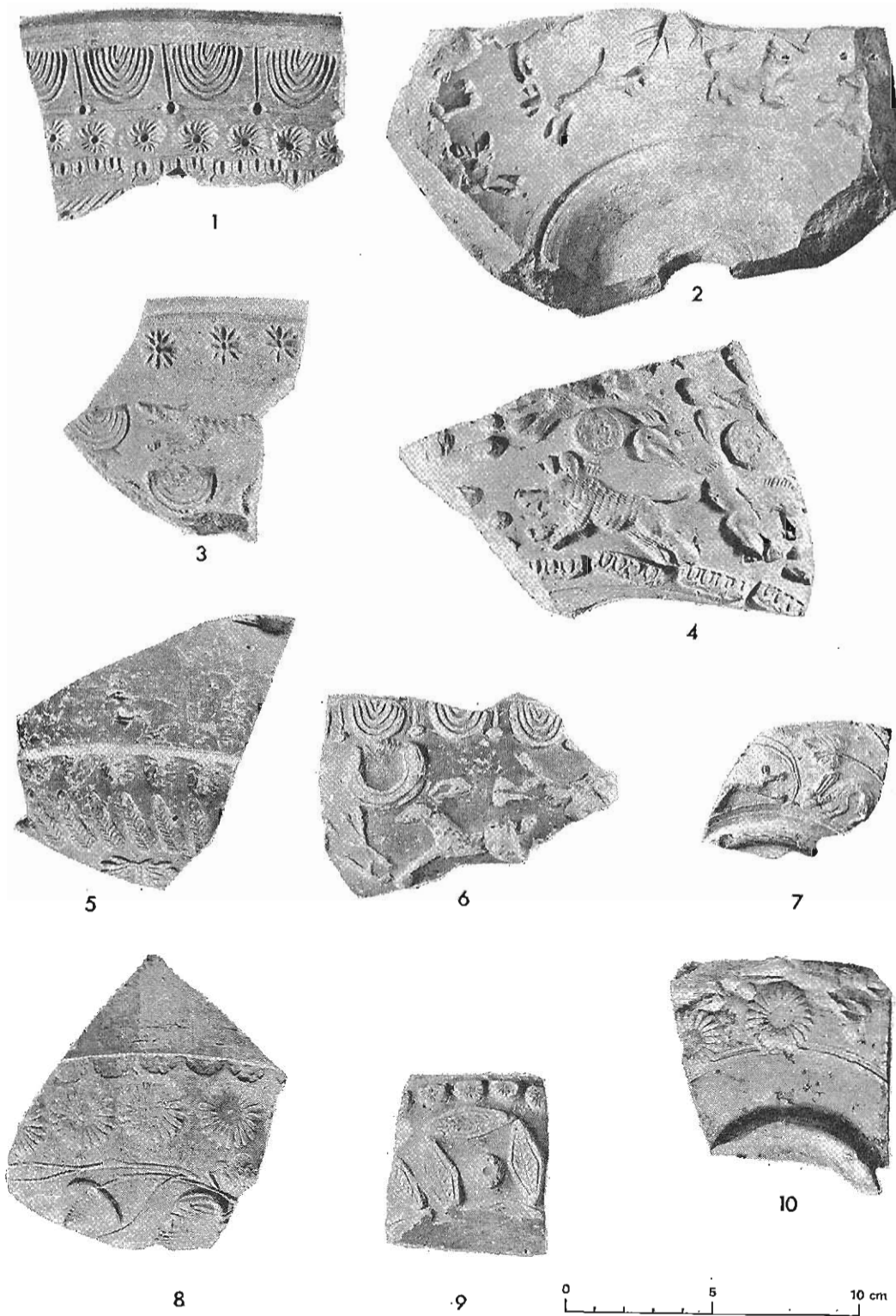
вима око зделе, приказане различите животиње у покрету. Некада је то комбинација биљних и животињских представа као на фрагменту зделе украшене са три низа розета, зечева и листића (Т. III/19).

Иако се флорални мотив по правилу понавља, какав се утисак добија из наших фрагмената, донекле се разликује здела са табле I/1. Ова посуда, која је солиднији рад како у квалитету фактуре и глазури, тако и композиције орнамента, представља један од наших најбољих примерака. Овде орнамент само у општем утиску и појединим детаљима одговара оном на другим фрагментима здела. Испод низа четвороструких јајница смештених у квадратна метопска поља са куглицама на угловима је венац лаворовог лишћа прекинут на два места с великим, наспрамно постављеним, розетама испод којих су гроздови. Одступање од уоченог правила је што је изнад лаворовог венца само половина зделе украшена низом розета у круговима. Испод венца, на једном делу, у реду су постављене четири розете чије су петелке спирално овијене око њих. У целој овој потпуно флоралној композицији, као да је случајно ту, поред једне велике розете је шематска представа птице у покрету.

Највећи број фрагмената здела рађених у имитацији *terra sigillata*-е потиче са ископавања у Доњем граду лок. „Канабе“ из 1962, 1963. и 1968. године. Сем неколико фрагмената из укопа с мешавим материјалом, ова врста керамике је углавном налажена у најнижим слојевима, најчешће изнад саме здравце. На жалост, прецизно датовање слојева није било могуће утврдити. Као једина одредница за хронологију овде може да нам послужи остали керамички материјал из ових целина. То су зделе полусферичне форме, благо увученог и прстенасто профилисаног обода, чија је површина бојена или фирнисована, а горњи део украшен печатно изведеним розетама, листовима и кружићима. Појављују се и судови са три дршке чији је вратни део такође украшен печатним орнаментом сличних мотива. Од облика импортне *terra sigillata*-е јавља се тип Drag. 18/31 и Drag. 32. Наведени и остали керамички материјал из ових слојева може се шире датовати од краја I до краја II века.¹³

Са ископавања легијског логора — лок. Велики Калемегдан потичу две фрагментоване зделе из сонде 1, блока 2, истраживања 1976. године (Т. I/4, III/14). Нађене су у веома сложеној ситуацији, на нивоу трећег хоризонта, а у затвореној целини између два малтерна пода. Пошто је на нивоу овог пода, мада у другом блоку, нађен добро очуван бронзани новац Хадријана, који означава *terminus post quem* за наставак грађевине са портиком, којој припада доњи под, могао би се материјал између ова два пода датовати до средине II века.¹⁴ Сем керамичког материјала, у овом слоју није било других налаза. Поред две поменуте зделе, овде је и једна импортна здела израђена у техници *terra sigillata* лопије израде, тип Drag. 35, украшена по ободу бобицама које образују мотив стилизованих гроздова. Ту су и фрагменти судова са три дршке, фирнисоване и бојене површине, лонци и зделе од жућкасте, каолинске земље, песковите фактуре, неколико фрагмената кадионице и једна дачка шоља. Овај материјал, иако не бројан, а ни поуздан за неко прецизније датовање, није у супротности с претходном претпоставком хронолошког одређивања слоја у II век.¹⁵

Једина цела здела, са подручја цивилног насеља Сингидунума је из јаме у подруму Конака кнегиње Љубице.¹⁶ У овој, као и у другим двома јамама, једини садржај чини керамика која је по својим типолошким и другим особинама истовремена.¹⁷ Материјал из јама, којем припада и наша здела, потпуно је исти са оним из најстаријег хоризонта на простору локалитета испред Филозофског факултета. Овом хоризонту припадају куће од плетара и јаме за отпатке датоване новцем и аналогијама материјала у прву половину II века.¹⁸ Заједно са зделом типа Drag. 37 у имитацији *terra sigillata*-е садржај јама из подрума Конака кнегиње Љубице чине бројне зделе, варијанте типа Drag. 38 као и тањери и зделе типа Drag. 35 и 36, израђене, такође, у имитацији *terra sigillata*-е. Поред ова два типа који се издвајају већим бројем целих и фрагментованих судова, појединачни комади различитих других облика одговарају материјалу из стратиграфски датованих слојева на другим локалитетима у II век.¹⁹

8

9

0

5

10 cm

Табла IV. Маргум, 1—3 калупи, 4—10 фрагменти здела.

Table IV. Margum, 1—3 molds, 4—10 fragments of bowls.

Неколико фрагмената провинцијске terra sigillata-e, који су нађени у слојевима где је присутан и каснији материјал, не искључује могућност датовања неких здела у млађи период, мада не даље од почетка III века.

Фрагменти овде приказаних здела су малобројни, као и на другим локалитетима, који су публиковани, па је разумљиво што потпуних аналогича немамо. Поред основне сличности у изгледу и стилу, по којој се овај материјал издваја, директне аналогиче се своде на детаље украса. Појединачни мотиви украшавања који се користе на зделама нађеним у Сингидунуму, могу се видети на terra sigillata и локалне продукције једног ширег подручја које обухвата већ поменуте центре у Панонији, Мезији и Дакији. Ова сличност у детаљима орнамената претпоставља и заједнички узор као једно од могућих објашњења.

Највећа сличност нашег материјала је са оним из Маргума. На ову производњу као „Маргум стил“ први је указао Bogdan Rutkowski објављивањем калуца и неколико фрагмената здела са овог налазишта. Он је тиме доказао да многи комади за које се мислило да су прављени у Сисцији, могу да потичу из грнчарске радионице у Маргуму.²⁰

Ископавањима у Орашју код Дубравице, римском Маргуму, од 1947—1949. године откривена је и лончарска пећ. Аутори у својим првим извештајима ову пећ, која је у нивоу најстаријег римског слоја, датирају у I век. На жалост, очекивана студија о материјалу и о овој пећи, која „по својој конструкцији одговара пећима нађеним у великим центрима римске керамичке индустрије у Галији и Германији“, није изашла.²¹

Фрагменти калуца и здела дати на фотографијама (Т. IV) су откупи и случајни налази са подручја Маргума и налазе се у античкој збирци Народног музеја.²²

Посматрајући материјал из Маргума и овај из Сингидунума целокупан утисак одаје јединственост у фактури, боји печења и боји, односно постојаности глазуре. Као и у нашем материјалу, где постоје зделе са прецизније изведеним орнаментом и инвентивнијом композицијом, и овде се издвајају зделе и нарочито калуци високог квалитета (Т. IV/1, 2, 4, 8), и они ло-

шије израде, схематизованог украса, једноставних мотива који се понављају (Т. IV/5, 9).

Поред калуца и већег броја фрагмената рељефно украшених здела, очигледан доказ постојања грнчарске радионице за производњу имитације terra sigillata-e је фрагмент трбуха и дна мање зделе. Ради се о једном неуспелом примерку без глазуре који је деформисан због излагања високој температури у пећи.

Зделе и калуци из Маргума припадају варијантима типа Drag. 37, као и оне из Сингидунума.

Директне аналогиче појединачних елемената орнаментације на зделама из Сингидунума и Маргума су:

— фриз вишеструких јајница смештени у квадратна метопска поља, са кулицама на угловима (Т. I/1, 2, Т. IV/1);

— фриз мањих розета, равних латица (Т. II/7, 9, III/19, Т. IV/8);

— фриз мањих розета повијених латица (Т. I/3, II/12, III/15, Т. IV/1);

— низови већих и мањих розета у орнаменталном пољу (Т. III/16, Т. IV/8, 10);

— представе животиња, вепра и пса (Т. III/20, II/13, Т. IV/4, 3, 10).

Најближе аналогиче здела рађених у имитацији terra sigillata-e из Сингидунума са онима које су прављене у Маргуму дозвољавају логичну претпоставку да се ради о истој радионици. Близина ова два римска града и добра веза путева између њих, нарочито главног воденог пута Дунавом, такође говори у прилог томе. Ствар је даљих истраживања, нарочито у Маргуму, која би нам решила многа битна питања величине радионице, количине производње, порекла калуца и евентуалног временског трајања рада радионице. Такође остаје непознато докле се простирало тржиште које је користило маргумске производе.

Посматрајући примерке калуца и здела којима располажемо и оне који су раније публиковани, очигледна је разлика у њиховом квалитету. Ово указује на могућност да време продукције ових здела можда обухвата један шири период. Ако је појава имитације terra sigillata-e условљена

модом коју је донео увоз из познатих јужногалских и средњогалских радионица, онда би и ова производња, која га имитира, могла да почне доста рано. Она траје, можда, до момента економског процвата у доба Септимија Севера када масовни продор производа из Rhein Zabern-а и Westerndorf-а у довољној мери задовољава потребе тржишта и локалне радионице се оријентишу на производњу друге врсте керамике.²³ У прилог овоме говори и ситуација на Београдској тврђави где локална имитација terra sigillata-e припада старијим хоризонтима, односно није евидентирана заједно са зделама Rhein Zabern и Westerndorf продукције.

Dénes Gabler који заступа мишљење да је највећи утицај над панонским радионицама извршио увоз каснојужногалске сигилате сматра да је овај утицај, преко па-

нонског, деловао и на радионицу у Маргуму. Он указује на сличност мотива касног периода Banassac са онима из Маргума у представљању биљних мотива, јелена и тролисних елемената.²⁴ Са друге стране, нарочито на калупима и посудама лошије производње, појединачни мотиви розета и листова имају ближе аналогije у средњогалским узорима.²⁵

Наравно, уз сав значај украсних елемената преузиманих са импортних посуда не можемо занемарити локалну компоненту која одређује посебан стил ових производа зависећи и од могућности и укуса самих грнчара. Даља истраживања би стратиграфским подацима и детаљнијом анализом материјала могла евентуално да издвоје различите фазе ове производње која не подлеже већ оформљеним критеријумима извора инспирације.

КАТАЛОГ НАЛАЗА ИМИТАЦИЈЕ TERRA SIGILLATA-E

1. Здела тип Drag. 37. Испод јајастог орнамента у квадратним пољима, венац лороворовог лишћа на два места пресечен великим розетама са гроздом испод. Половина зделе изнад венца има низ розета у круговима, а у другом делу су испод венца четири цвета око којих су спирално увијене петелке са листићима. Представа птице у покрету, окренуте на лево.

Црвено печена, средње пречишћена земља са тамније црвеном сјајном глазуrom која се отиरे.²⁶

Заштитно ископавање 1972. год. Подрум Конака кнегиње Љубице. Јама.

2. Варијанта типа Drag. 37. Мањи фрагмент трбуха са шестороструким јајницама чији доњи део излази из квадратних поља. Испод је делимично видљив низ розета. Црвено печена земља, средње пречишћена фактура и тамније црвена, непостојана глазура.

Лок. Канабе, сонда 2/1968, ката 71.83.

3. Варијанта типа Drag. 37. Низ мањих розета савијених латица на месту где је обично јајаста орнамент, испод којег су два реда стилизованих листова ромбоидног облика.²⁷ Црвено печена, средње пречишћена земља са оранж-црвеном глазуrom.

Лок. Канабе, сонда 4, 5/1963, о. с. XXVII.

4. Варијанта типа Drag. 37. Испод делимично сачуваног дела с низом розета је ред косо постављених ромбоидних облика испод

којег је низ листића. Светлоцрвена земља, средње пречишћена фактура и оранж-црвена глазура која се отире.

Лок. Велики Калемегдан — каструм, сонда 1/1976, блок 2, IX, о. с., испод малтерног пода.

5. Варијанта типа Drag. 37. Испод петороструких јајница, уоквириених стубићима са кугластим завршецима, слободних лороворових листова. Црвено печена, средње пречишћена земља и тамније црвена глазура која се отире.

Лок. Канабе, сонда 7/1968, ката 73.81.

6. Варијанта типа Drag. 37. Између четвороструких јајница су овални, на доњем делу нешто сужени, украси.²⁸ Лоша израда, неправних зидова и непрецизно изведеног орнамента. Светлоцрвена, средње пречишћена земља и оранж-црвена глазура која је са унутрашње стране тамнија и без сјаја.

Лок. Канабе, сонда 2/1968, ката 71.83.

7. Варијанта типа Drag. 37. Плитки јајаста орнаменти, овалне линије, са куглицама између. Низ мањих розета, равних латица, и делимично видљива већа розета.²⁹ Црвено печена, пречишћена песковита земља и оранж-црвена, непостојана глазура.

Лок. Канабе, сонда 4,5/1963.

8. Варијанта типа Drag. 37. Испод шестороструког јајастог орнамента, делимично сачувана, представа животиње, вероватно ма-

гарац. Црвено печена, средње пречишћена земља и оранж-црвена, непостојана глазура.

Лок. Канабе, сонда 2/1963, о. с. XX.

9. Варијанта типа Drag. 37. Испод низа мањих розета, на месту јајастог орнамента је зракасто украшен троугаони елемент и, вероватно, потковичасти украс.³⁰ Црвено печена земља, средње пречишћена фактура и тамније црвена, сјајна глазура.

Лок. Канабе, сонда 1/1963, о. с. XXVIII.

10. Варијанта типа Drag. 37. Делимично сачуван низ великих розета смештених у квадратна поља. Црвена, добро пречишћена земља и мркоцрвена, сјајна глазура.

Лок. Канабе, сонда 4,5/1963, о. с. XXVII.

11. Варијанта типа Drag. 37. Вишеструке, неправилно изведене, јајнице са сузастим украсом између.³¹ Светлоцрвено печена, средње пречишћена земља и оранж глазура која се отиरे.

Лок. Канабе, улаз у Митреум, ископавања 1962. године.

12. Варијанта типа Drag. 37. Испод петороструких, широко извучених, јајница су два низа мањих розета савијених латица.³² Црвено печена, средње пречишћена земља и оранж глазура која се отире.

Лок. Канабе, сонда 1/1963, о. с. XXII.

13. Варијанта типа Drag. 37. Доњи део зделе дебелих зидова и дубљег рељефа. Делимично сачуван фриз животињских представа у покрету. Распознаје се пас у трку и испред њега бик.³³ Црвено печена, средње пречишћена земља и тамноцрвена глазура.

Лок. Канабе, сонда 1/1970, шут.

14. Варијанта типа Drag. 37. Испод четвороструких јајница кружне линије на хоризонталној траци листићи лепезастог облика. Светлоцрвена, средње пречишћена земља и оранж-црвена глазура која се љуспа.

Лок. Велики Калемедан — каструм, сонда 1/1976, блок 4, испод малтерног пода.

15. Варијанта типа Drag. 37. На сачуваном, доњем делу, зделе видљив кружни медаљон са розетом у средини,³⁴ а испод низ розета савијених латица. Црвено печена земља, средње пречишћена фактура и оранж глазура која се отире.

Лок. Канабе, сонда 2/1963, о. с. XX.

16. Варијанта типа Drag. 37. Сачувано прстенасто профилисано дно и део трбуха са последњим низом орнамента од великих розета.³⁵ Светлоцрвено печена, средње пречишћена земља и оранж глазура која се љуспа.

Лок. Доњи град, кв. Е XXVIII/1978, укоп уз зид 4.

17. Варијанта типа Drag. 37. Испод петороструке, неправилно изведене, јајнице доњи део трбуха је украшен искошеним ребрима. Црвено печена земља, средње пречишћена фактура и оранж-црвена глазура јачег сјаја.

Лок. Канабе, сонда 2/1963, о. с. XX.

18. Варијанта типа Drag. 37. Фрагмент трбуха на чијем украшеном пољу је мотив петорочланих листова на гранчицама. Светлоцрвено печена, песковита пречишћена земља и оранж-црвена глазура која се отире.

Лок. Канабе, сонда 1/1963.

19. Варијанта типа Drag. 37. На трбуху три хоризонтална низа, горњи чине розете равних латица, доњи орцолоки листови и средњи ред су зечеви.³⁶ Светлоцрвена земља, пречишћене песковите фактуре и оранж-црвене глазури која се отире.

Лок. Канабе, сонда 5/1963, о. с. XXIII—XXV.

20. Варијанта типа Drag. 37. Фрагмент доњег дела трбуха зделе са делимично сачуваном представом вепра.³⁷ Светлоцрвено печена, средње пречишћена земља и тамноцрвена глазура која се отире.

Лок. Доњи град, кв. Е — XXVIII/1978, укоп уз зид 4, о. с. III—IV (у укопу).

КАТАЛОГ АНАЛОГНИХ НАЛАЗА ИЗ МАРГУМА

1. Фрагмент обода и трбуха калуца. Шестороструки јајаста орнамент у квадратним пољима испод којег је низ розета савијених латица и неколико шталаћа са стилизованим јајницама. Фино пречишћена, сиво печена земља, веома компактне структуре.

Народни музеј, инв. бр. 4140/III.

2. Део трбуха и дна калуца масивних зидова са кружним отвором за одвод воде на дну. Видљива су два низа животиња у трку

(јелен, пас, коњ, птица). Црвено печена, добро пречишћена земља и глачана површина.

Народни музеј, инв. бр. 4139/III.

3. Део трбуха и дна калуца с низом розета, представом пса у трку и јајастим мотивом неправилног распореда. Средње пречишћена, светлоцрвено печена земља.

Народни музеј, инв. бр. 4141/III.

4. Фрагмент доњег дела трбуха веће зделе, варијанта типа Drag. 37. Представе живо-

тиња у трку (вепар, коњ, пас) између којих је украсни мотив розета са звездицама, а у најнижој зони штапићи са једноставним јајницама. Светлоцрвена, средње пречишћена земља и црвена глазура која се отиरे.

Народни музеј, инв. бр. 4190 III.

5. Варијанта типа Drag. 37. Испод низа розета савијених латица су косо постављени дугачки листови. Светло-црвена, средње пречишћена земља и мрко црвенкасто фирнисована површина.

Народни музеј, инв. бр. 4199 III.

6. Варијанта типа Drag. 37. Испод јајастог орнамента одвојеног штапићима су представе животиња у трку (срна, пас) и потковичасти украс. Црвено печена, средње пречишћена земља и оранж-црвена глазура која се отире.

Народни музеј, инв. бр. 4196 III.

7. Варијанта типа Drag. 37. Фрагмент трбуха и дна мање зделе украсен флоралним орнаментима гранчица, лишћа и бобица између којих су представе пса и зеца. Ова здела је

неуспео примерак, вероватно је дошло до деформације при печењу.

Народни музеј, инв. бр. 4202 III.

8. Варијанта типа Drag. 37. Испод два низа од малих и великих розета је врежа са лишћем винове лозе и проздовима. Светлоцрвена, средње пречишћена земља и оранж-црвена глазура која се отире.

Народни музеј, инв. бр. 4192 III.

9. Варијанта типа Drag. 37. Испод низа розета, без реда, разбацани су стилизовани листови и розете. Црвено печена земља, средње пречишћена фактура и црвена глазура.

Народни музеј, инв. бр. 4198 III.

10. Варијанта типа Drag. 37. Релефно украшено поље завршава се низом великих розета. Изнад розета је делимично сачувана представа пса у трку. Средње пречишћена, светлоцрвено печена земља и оранж-црвена глазура.

Народни музеј, инв. бр. 4197/III.

НАПОМЕНЕ

¹ L. Nagy, *Egy sisciai terra sigillata gyár termékei Aquincumban*, Budapest Régiségei XIV, 1945, 305.

² K. Póczy, *Die Töpferwerkstätten von Aquincum*, Acta Archaeologica VII, 1956, 82, T—I, II; J. Fitz, *The Excavations in Gorsium*, Acta Archaeologica XXIV, 1972, 3, T—XII; Б. Викић-Беланчић, *Нека обиљежја раноцарске керамике у југозападној Панонији*, Старинар XIII—XIV, 1962—1963, 97, сл. 17, 18; О. Брукнер, *Римска керамика у југословенском делу провинције Доње Паноније*, докторска дисертација, у припреми за штампу.

³ B. Rutkowski, *A Fragment of a Mould for Decorated Sigillata from Margum*, Acta RCRF X, 1968, 18, сл. 1, 2, 7—12.

⁴ А. Димитрова, *За производството на terra sigillata в нашите земи*, Археология, 4, 1961, 27, сл. 1, 6.

⁵ B. Sulov, *Един занаятчийски центар в Долна Мизия*, Археология, 1962, књига 4, 30; B. Rutkowski, *Novae — sektor zachodni*, Archeologia XV, 1964, 247, сл. 74.

⁶ G. Popilian, *Ceramica Romană din Oltenia*, Craiova 1976, T—XII.

⁷ G. Popilian, *Un atelier de terra sigillata à Romula, Dacia XVI*, 1972, 145, T — 1—4.

⁸ Исто, утврђено је 119 различитих украшених мотива.

⁹ Д. Бојовић, *Римска керамика Сингидунума*, Београд 1977, 29, кат. 8, 37, 46, 63, 64, 66, 70.

¹⁰ Према усменом саопштењу истраживача, резултати истраживања и материјал нису публиковани.

¹¹ На простору канаба у Доњем граду систематска археолошка истраживања вршио је др Владимир Кондић од 1963—1971. године. Овом приликом му се захваљујем на уступљеном материјалу. Истраживања остатака античког легијског логора на лок. Велики Калемегдан почела су 1973. године под руководством Драгана Бојовића. Целокупан керамички материјал је обрађен у Документационом центру за Београдску тврђаву — Археолошки институт. Упореди: Д. Бојовић, *Резултати археолошких ископавања на убицирању римског војног логора у Сингидунуму*, Старинар XXVI, 1975, 71—83.

¹² B. Rutkowski, Acta RCRF X, наведено дело, 19.

¹³ О. Брукнер, наведено дело, T—50, 14, 15, 18.

¹⁴ Д. Бојовић, *Singidunum*, Београд, Велики Калемегдан — римски каструм, Археолошки преглед 18, 1976, 62—64.

¹⁵ Б. Викић-Беланчић, *Керамички налази и њихов допринос за датацију грађевинских фаза античког базена у Вараждинским Топлицама*, Старинар VII—VIII, 1956—1957, 144, сл.

7, 10 1; Б. Викић-Беланчић, *Obilježje i kronologija novootkrivene antikle nekropole u Držićevoj ulici, Iz starog i novog Zagreba II*, 1960, 36. Т—7 3, 4; О. Брукнер, наведено дело, Т—68' /54, 55, 56.

¹⁶ Заштитна ископавања 1972. године, руководилац радова Марко Поповић.

¹⁷ Д. Бојовић, *Римска керамика Сингидунума*. Око шездесет посуда датих у каталогу лотиче из јама у подруму Конака кнегиње Љубице.

¹⁸ Д. Бојовић, *Прилог урбаној средини Београда у периоду римске доминације*, Голишњак града Београда XXII, 1975, 5 и даље, сл. 9, 11, 12, 13.

¹⁹ Види напомену 15.

²⁰ В. Rutkowski, *Acta RCRF X*, 19.

²¹ Р. Марић, *Ископавања на Орашју*, Старијар II, 1951, 121, 122, сл. 26, 27.

²² Непубликовани материјал из Маргума љубазно ми је уступио на коришћење др Миливоје Величковић, на чему му се срдечно захваљујем.

²³ D. Gabler, *Der Einfluss der südgallischen Sigillaten auf die pannonischen Töpfereien*, *Arheološki vestnik*, XXVI, 1976, 155.

²⁴ D. Gabler, наведено дело, 154.

²⁵ J. A. Stanfield, *Grace Simpson, Central Gaulish Potters*, London 1958.

²⁶ Д. Бојовић, *Римска керамика Сингидунума*, кат. бр. 8. У раду није посебно издвојена импортна terra sigillata од локалне продукције. В. Rutkowski, *Acta RCRF X*, јајаста орнамент — сл. 9 (Margum), сл. 4 (Madara, сл.

3 (Mezőszilas), розета у обручу — сл. 7 (Margum); Z. Bánki, *Terra Sigillata Werkstatt in Gorsium*, *Arheološki vestnik* XXVI, 1976, 138 мотив грозда — Т I/8.

²⁷ L. Nagy, наведено дело, 310, сл. 8. (Народни музеј — Београд); Д. Бојовић, *Римска керамика Сингидунума*, кат. бр. 63.

²⁸ L. Nagy, наведено дело, 309, сл. 4 — јајаста орнамент (Aquinum).

²⁹ L. Nagy, наведено дело, 309, сл. 5 — јајаста орнамент. Б. Викић-Беланчић, *Старијар XIII—XIV*, сл. 18 2 — јајаста орнамент: G. Popilian, *Dacia XVI*, сл. 7/73 — розета.

³⁰ L. Nagy, наведено дело, 314, сл. 12 — троугаони елемент. О. Брукнер, докторска дисертација, Т—38/5, 6 — троугаони елемент и потковичаста украс (Sirmium).

³¹ G. Popilian, *Ceramica Romana din Oltenia*, Т—XII/172.

³² A. Dimitrova, *Einfuhrkeramik in Novar aus den westlichen Provinzen des römischen Reiches*, *Acta RCRF XIX/XX*, 1979, Т—I'13 — розете; Б. Викић-Беланчић, *Старијар XIII—XIV*, сл. 17/6 — розете.

³³ В. Rutkowski, *Acta RCRF X*, сл. 7 — представа бика (Margum).

³⁴ L. Nagy, наведено дело, 307, сл. 2 — медаљон (Aquinum).

³⁵ Исто, 309, сл. 5 (Brigetio), сл. 7 (Singidunum) — розета Gheorghe Popilian, *Dacia XVI*, Т—7 86 — розета.

³⁶ L. Nagy, наведено дело, 315, сл. 14 — представа зец (Siscia).

³⁷ В. Rutkowski, *Acta RCRF X*, сл. 3 (Mezőszilas), сл. 4 (Madara) — представа вепра.

FINDS OF IMITATION OF TERRA SIGILLATA WITH RELIEF DECORATION FROM THE BELGRADE FORTRESS

Ljiljana Bjelajac

Bowls of terra sigillata with relief decoration, which, because of the texture of poorer quality and unstable glaze, as well as because of the relief of minor artistic value, are known in the literature as imitation of terra sigillata, were first collected by Lajos Nagy in 1945, who determined them as a product of the workshop in Siscia. Nowadays in the provinces of Pannonia, Moesia and Dacia there is a whole series of the sites on which were unearthed molds for making terra sigillata.

Although in Moesia Superior were found the molds only from the workshop of Margum, the bowls of relief decorated terra sigillata of local production used to be frequently found in Singidunum, Viminacium and particularly in the

camps and settlements along the Danube Limes and in the horizons of the 2nd until the beginning of the 3rd century. Since this is the period when towns in Moesia Superior were getting the status of municipium and in view their development with increasing needs and bearing in mind the population which grew in number, the flourishing of craftwork must have been in full swing. Although ceramic ware was imported without a break, it was not sufficient to meet the demand and the local potters, duplicating Roman forms and imitating the technique of the imported ware and combining them with the elements originating in the native potter's art, met the taste and necessities of the Romanized population and the natives

Terra sigillata, as luxury and expensive goods, was not within the reach of all the classes of the then society and since it was in vogue in the period when it was produced, it must have represented a challenge for the local potters. The local masters, however, were not acquainted with particular technique of its production, neither had they an artistic feeling indispensable for the making of necessary molds.

Although we are still not in a position to resolve some essential problems linked with the origin and precise dating of the imitation of terra sigillata, for which needed elements are not available for the time being, we shall only dwell upon the relief decorated bowls which came to light during the excavations carried out in the castrum of Veliki Kalemegdan and canabae in the Donji Grad (T. I—III), except one bowl which derives from the civilian settlement of Singidunum (T. I/1).

All the available fragments derive from shallower bowls with thicker walls and in their basic line only they follow the form of the type Drag. 37. They were made of moderately cleansed clay, darker or lighter red, sometimes of yellowish color of baking with orange coating which comes off.

Since the finds of provincial terra sigillata do not derive from the layers stratigraphically dated, the only determinant for chronology is the ceramic material, which, according to the known analogies, mainly belongs in the 2nd century.

Our material has close resemblance with that one deriving from Margum (T. IV). The excavations at Orašje near Dubravica, Roman Margum, brought to light a potter's kiln as well, which according to the construction corresponds to the kilns found in large centers of the Roman ceramic industries in Gaul and Germania.

The existence of a larger workshop at Margum is proved by many molds and bowls from

this region which as stray finds reached the National Museum.

The nearest analogies of the bowls made as the imitation of terra sigillata from Singidunum with those made in Margum lead to logical assumption that the same workshop must be in question. The proximity of these two Roman towns and good roads linking them, in particular the Danube waterway, also speak in favour of this assumption.

If we compare the specimens of molds and bowls at hand with those previously published, we notice considerable difference in their quality. This may suggest that the production of these bowls encompasses perhaps a larger period. If the appearance of the imitations of terra sigillata was conditioned by the fashion resulted from the import from the known south and central Gaulish workshops, then this production, which imitates it, may have begun rather early. It may last until the moment of the economic prosperity at the time of Septimius Severus, when mass penetration of the products from Rheinzabern and Westerndorf used to meet the demand of the market to a good deal so that the local workshops started to produce other sorts of ceramic ware. This observation is supported by the situation itself at the Belgrade Fortress, where the local imitations of terra sigillata belong to the older horizons, i.e. they were not found together with the bowls of the Rheinzabern and Westerndorf production.

Needless to underline, in spite of the importance of decorative elements taken from the imported vessels, we should not neglect the local component, which marks a particular style of these products and which depended on the skill and taste of the potters themselves. Further investigations may single out the various phases of this production by stratigraphical data and detailed analysis of the material, which does not undergo already formed criteria, for the source of inspiration.

